Interdisciplinary Research in Education
Volume 8, Issue 2, 2023: 49-60
DOI: https://doi.org/10.3126/ire.v8i2.60210

पुतली विषयक नेपाली बालगीत र बालकवितामा स्थायीभाव

केशवराज पोखरेल
krpokharel@hotmail.com
शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग, त्रिवि, कीर्तिपुर

शब्दकुञ्जी

उत्सुकता, दृश्यबिम्ब, भाव, शारीरिक क्रिया, सौन्दर्य

लेखसार

प्रस्तुत आलेख पुतली विषयक नेपाली बालगीत र बालकवितामा रहेका स्थायीभावजन्य सौन्दर्यको अध्ययनमा आधारित छ । पूर्वीय काव्यशास्त्रमा विभाव, अनुभाव, व्यभिचारी भावको संयोगबाट उत्पन्न स्थायीभावलाई रसनिष्पत्तिको मूल आधार मानिएको छ । बालगीत र बालकविताको लक्ष्य विविध भाव सिर्जनाका माध्यमबाट भावकलाई आनन्दित तुल्याउनु हो । यस अध्ययनमा शोधसमस्या अनुरूप निर्मित सैद्धान्तिक पर्याधारका आधारमा नेपाली बालगीत र बालकविताका कृतिको सम्यक् पठन गरी सजीव र खेलौना पुतली विषयक नेपाली बालगीत र बालकविताका केही सामग्रीको सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषण गरिएको छ । यस विश्लेषणमा पुतलीको स्वभाव, सौन्दर्य, भेषभूषाका साथै उसप्रति राखिएको माया, ममता, स्नेह, आत्मीयतामा रति स्थायीभाव, झुसिल्किराजस्तो डरलाग्दो जीव पुतलीमा रूपान्तर भएको, रङ्गीचङ्गी फुलमा बहुरङ्गी पुतली खेलेको, पुतलीको शारीरिक क्रिया र रूपसौन्दर्य पनि अनौठो मानिएको सन्दर्भमा विस्मय स्थायीभाव तथा पुतलीको फुर्र फुर्र उडाइको दृश्यबिम्ब, पुतलीलाई दिइएको फुलपरी, फुलझुली र फुलकीरीजस्ता कथनमा हाँसो स्थायीभावको सौन्दर्य थपिएको छ । यसरी स्थायीभावको सौन्दर्यका दृष्टिले हाँसो र विस्मय स्थायीभावका तुलनामा रति स्थायीभावका पुतली विषयक नेपाली बालगीत र बालकविता कलात्मक रहेका पाइन्छन् ।

परिचय

प्रस्तुत आलेख नेपाली बालसाहित्यमा पुतलीलाई विषयवस्तु बनाई लेखिएका बालगीत र कवितासँग सम्बन्धित छ । बालगीत वा बालकविता कस्तो हुन्छ भन्ने सन्दर्भमा नेपाली साहित्यका स्रष्टा र द्रष्टाका भनाइ मननीय छन् । माधव घिमिरेका अनुसार बालकले गाउने गीतमा उनीहरूको अङ्गप्रत्यङ्ग चलेको हुनुपर्छ । रमेश विकलका मतमा पनि बालगीत वा बालकवितामा बालबालिकाको मनोरञ्जन साथै केही ज्ञानको सन्देश दिने सूक्ष्म प्रवृत्ति अँगालिएको हुन्छ भने शिशु गीतचाहिँ पूर्णतया मनोरञ्जनका लागि रचिएको हुन्छ ।. ध्रुवकृष्ण दीपले पनि बालगीत वा बालकविता केटाकेटीजस्तै कलिलो, उनीहरूको स्वरजस्तै सुमधुर हुनुपर्ने बताएका छन् (प्रधान २०६९, पृ. ६५-६६) । महादेव अवस्थी (२०६५) का भनाइमा ललित र रमणीय लिखित भाषिक प्रयोग नै बालगीत–बालकविता हो । यसमा जीवन जगत्सम्बन्धी विभिन्न विषयका साथै मानवीय मनोभावको कलात्मक चित्रण गरिनुपर्छ । बालसाहित्य पनि भाषाको सौन्दर्यपूर्ण प्रयोग नै हो तर त्यो लोकबालसाहित्यका सन्दर्भमा वक्ता र श्रोताका बिचको तथा साहित्यका सन्दर्भमा लेखक र पाठकका बिचको स्थिति निर्देशित हुने भाषाको प्रयोजनपरक भेदसँग सम्बद्ध हुन्छ (पृ. ८) । खासखास उमेरसमूहका बालकका लागि कुनै विषयमा भाका हाली गाउन मिल्ने लिखित अभिव्यक्तिलाई बालकविता तथा सङ्गीतमा ढालेर गाउन मिल्ने त्यस्ता गीतिगुणयुक्त बालकवितालाई बालगीत भनिन्छ (पृ. १४) । यसरी हेर्दा बालगीत र बालकवितामा सरलता, लयात्मकता, बालसुलभता, रोचकता, स्वाभाविकता, सुमधुरता ग्राह्य हुन्छ भने पाण्डित्य प्रदर्शन ताज्य मानिन्छ ।

बालगीत र बालकविताको लक्ष्य पाठकमा विविध भाव पैदा गराई उनीहरूलाई आनन्दमा डुबाउनु हो । बालरचनामा बालमनोभावलाई परिष्कृत तुल्याउने, सद्भावनाको विकास गराउने, राष्ट्र र राष्ट्रियताको भाव जगाउने, चाडपर्व र संस्कृतिको वर्णन गर्ने, परिचित वस्तु, पशुपन्छी, कीटपतङ्ग, जीवजन्तु, झारपात, रुखबिरुवा, फलफुल, भेषभूषा र गर्गहना, खेलखेलौना, प्रकृति र प्राकृतिक वस्तुसँग सान्निध्य तुल्याउने खालका विषयवस्तु समाविष्ट गरिएका हुन्छन् । यस्ता विषयवस्तुमध्ये पशुपन्छी, कीटपतङ्ग र जीवजन्तुअन्तर्गत वास्तविक पुतलीलाई र खेलौना पुतलीलाई विषयवस्तु तुल्याइएका भावप्रवहरण र कल्पनामा आधारित बालगीत र बालकविता पनि नेपालीमा रचिएका छन् ।

रसको सहयोगी तत्त्वका रूपमा रहेका विभाव, अनुभाव, व्यभिचारी भाव र स्थायीभावको सहज चामत्कारिक वर्णनबाट कृतिमा देखापर्ने सौन्दर्यलाई भाव भनिन्छ । आचार्य भरतले भावलाई कविको मनोदशासँग र रसका आधारका रूपमा चर्चा गरेका छन् (गुप्ता, सन् १९९०) । साहित्यमा आलम्बन (नायक नायिका आदि) विभाव, उद्दीपन (फुल, बगैँचा, चन्द्र सूर्योदय, उत्सव आदि) विभाव, यसका कारण ब्युँझिएको भाव अनुभाव, हर्ष, उत्सुकता, मद, गर्व, जस्ता व्यभिचारी भावबाट सञ्चरण हुँदै स्थायीभावको अवस्थामा पुग्दछन् । साहित्यशास्त्रमा प्रचलित भावसौन्दर्यमा आधारित भई पुतली विषयक नेपाली बालगीत र बालकविताको अध्ययन गर्नु प्राज्ञिक शोधका लागि महत्त्वपूर्ण कार्य भएकाले यो आलेख त्यसै समस्याको समुचित समाधानमा केन्द्रित छ ।

पूर्वकार्यको पुनरावलोकन

नेपाली बालसाहित्यमा खास विषयविशेषमा आधारित शोधपरम्परा भएको पाइँदैन । त्यसमा पनि बालबालिकालाई मनपर्ने पुतली विषयक अध्ययनको प्रारम्भ नै भएको छैन । नेपाली बालगीतकविताको परम्परा र प्रवृत्तिबारे भएका

केही अध्ययनलाई यहाँ कालक्रमिक ढाँचामा प्रस्तुत गरिएको छ :

अवस्थी (२०६५) ले *बालसाहित्यका विधा र तिनको लेखन–प्रक्रिया* शीर्षकको पुस्तकमा बालसाहित्यका विभिन्न विधाको परिचय दिई तिनका लेखनप्रक्रियाको ढाँचा वा स्वरूप पनि दिएका छन् । दश अध्यायमा विभाजित यस कृतिका सुरुका दुई अध्यायमा 'बालसाहित्य र यसका विधा' तथा 'बालसाहित्यलेखनका पूर्वाधारहरू'को चर्चा गरिएको छ भने त्यसपछि बालजीवनी, बालसंस्मरण, बालकथा, बालनिबन्ध, बालनाटक, बालआख्यान र बालकविता लेखनका प्रक्रिया र नमुना क्रमशः दिई अन्त्यमा समग्र निष्कर्ष उपसंहार खण्डमा दिइएको छ । यस कृतिमा बालकहरूलाई विश्व, प्रकृतिजगत्, मानवजीवन तथा समाजको रहस्य बुझाई उनीहरूमा मानवता, विश्वबन्धुत्व एवम् राष्ट्रियताका असल संवेदना विकास गराउँदै सुरुचि, सौन्दर्य र सद्प्रेरणा जगाउनु नै बालसाहित्यको प्रयोजन मानिएको छ र नेपाली बालगीत–कविताको अभिरुचि पनि त्यही नै रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ ।

पराजुली (२०६८) ले नेपाली बालसाहित्यको नालीबेली पुस्तकमा महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाद्वारा रचित *पुतली* (२००९) कवितासङ्ग्रह भित्रका कविताको समीक्षाका क्रममा पुतली कविताको पनि चर्चा गरेकी छन् । यसक्रममा पुतलीलाई झुसिल्किराको विकसित रूप मान्दै उनले त्यसको रूप र क्रिया रमणीय रहेको बताएकी छन् । यसमा झुसिल्किरा र पुतलीका माध्यमबाट तुच्छ तत्त्व पनि उच्च तत्त्वमा बदलिन सक्ने भएकाले बालबालिकालाई प्रकृतिका सुन्दर पक्षसँग हातेमालो गर्दै हिँड्न पर्ने सन्देश दिन खोजिएको छ ।

न्यौपाने (२०७२) ले 'नेपाली बालगीतको परिचय र यसका प्रवृत्ति' शीर्षकको आलेखमा बालबालिकाका लागि तयार पारिएको लयात्मक गेय अभिव्यक्तिलाई बालगीत मानेका छन् । यसका साथै उनले बालगीतलाई आकारका आधारमा लघु, मध्यम र बृहत्; विषयका आधारमा सामाजिक, धार्मिक, पौराणिक, सांस्कृतिक, प्राकृतिक; शैलीका आधारमा प्रश्नोत्तरात्मक, संवादात्मक, आत्मपरक तथा रचनाका आधारमा पाको व्यक्ति र बाल व्यक्ति गरी वर्गीकरण गरेका छन् । यस आलेखमा प्राकृतिक वस्तुचित्रणका क्रममा कीटपतङ्ग आदिको चित्रण गरिएको भए पनि पुतलीबारे छुट्टै चर्चा गरिएको छैन ।

शर्मा (२०७३) ले 'नेपाली बालसाहित्यमा वक्रोक्ति' शीर्षकको आलेखमा पूर्वीय आचार्य कुन्तकद्वारा प्रतिपादित वक्रोक्तिसिद्धान्तका आधारमा नेपाली बालगीत र बालकविताको विश्लेषण गरेका छन् । यसमा पुतलीलाई विषयवस्तु बनाई कुनै पनि कृतिको विश्लेषण नगरिए पनि नेपाली बालगीत र बालकविताबाट लिइएका उदाहरणको विश्लेषण गर्दै उनले नेपाली बालगीत र कवितामा वर्णवक्रता, पदवक्रता, वाक्यवक्रताको सौन्दर्य उत्कृष्ट रहेको बताएका छन् ।

शर्मा (सन् २०१६) ले 'नेपाली बालगीत तथा बालकवितामा रसभाव' शीर्षकको आलेखमा साहित्यशास्त्रमा प्रचलित अद्भुत, हास्य, वात्सल्य, शान्त रस तथा विविध विषयक प्रेमभावका आधारमा नेपाली बालगीत तथा बालकविताको खोजी गरी तिनको विश्लेषण गरेका छन् । यस विश्लेषणबाट नेपाली बालगीत र कवितामा मूलतः अद्भुत र हास्य रस; तिनका स्थायीभाव र सञ्चारी भाव एवम् शिष्य, छोराछोरी, पशुपन्छी, कीटपतङ्गप्रति गरिने प्रेमका कारण वात्सल्य रसको प्रयोग सशक्त रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ । पुतली विषयक नेपाली बालगीत र बालकविताको अध्ययनमा

उचालिए झैं म उडें रमाई ।
(लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, *पुतली*)

(१७) आकाश राम्रो ताराले त
धर्ती राम्रो फूलले ।
मन मेरो त्यसै भुल्यो
पुतलीको हूलले ।

साना साना पुतली छन्,
उड्छन् फुर्र फुर्र ।
यदि हुन्थे पखेटा त
उँड्थे भुर्र भुर्र ।
(लालबहादुर भुजेल, *पुतली*)

(१८) फूलबारीमा देखें मैले पुतलीका हुल
कहिले यता कहिले उता डुल्छन् फूलैफूल ।

नौरङ्गी पुतलीका अनेकौं छन् जात
सधैंभरी हाँस्छन् ती मिली एकै साथ ।
इन्द्रणीको रङ्ग लिई आफैं सजाउँछन्
सधैंभरि मुस्कुराउन हाम्लाई सिकाउँछन् ।
(शान्ति रिसाल, *पुतली*)

उदाहरण (१६) मा पुतलीले आत्मप्रशंसा गरेको पाइन्छ । यहाँ 'आकाशजस्तो सुनसान चित्त', 'इन्द्रणीजस्तो रङ्गरूप' र 'बीउँ झैं सपना' जस्ता भाषिक अभिव्यक्तिद्वारा नयाँनयाँ कल्पनामा रमाउँदै कहिले झरी, कहिले घाम र कहिले छायामा उठ्दा पुतलीको मन कुत्कुतीले भरिएको बताइएको छ । यस कथनमा चिताएको कुरा पुग्दा मुखमुद्रामा प्रफुल्लता सिर्जना भएकाले हर्षभाव सञ्चरण भएको छ ।

उदाहरण (१७) मा पुतलीविषयक वस्तुवर्णनबाट समाख्याताको मनमा हाँसो, प्रसन्नता वा खुसी छाएको छ । 'आकाश राम्रो ताराले', 'धर्ती राम्रो फूलले' र मन मेरो पुतलीको हुलले' कथनमा पुतलीको सौन्दर्यबाट वक्ता प्रभावित भएको छ । यसको पुष्टि ससाना पुतलीको फुर्र, फुर्र उडाइको दृश्यबिम्ब र 'पन्छीका जस्तै पखेटा भए पुतली पनि 'फुर्र, फुर्र उड्थे' भन्ने अनुमानमा उत्सुकताका साथै हास भाव पनि सञ्चरण भएको देखिन्छ ।

उदाहरण (१८) मा पुतलीविषयक वस्तुचित्रणबाट हाँसो सिर्जना भएकाले फुलबारीमा पुतलीको हुल देखिएको, त्यो हुल कहिले यता, कहिले उता, फुलैफुलमा डुलेको, अनेक जातका भए पनि पुतलीको समूह परस्परमा एकै साथ मिलेर बसेको, हाँसेको र अरूलाई हसाउन प्रेरक बनेको कथ्यप्रस्तुतिबाट समाख्याताको मन प्रफुल्ल बनेको छ । यसरी हाँस्न, हँसाउन, यताउता विचरण गर्न, परस्पर मिलेर बस्न र सहिष्णुताको पाठ मानवलाई सिकाउन सक्षम रहेको वस्तुवर्णनमा हास स्थायीभावको सौन्दर्य प्रकट भएको छ ।

खेलौना पुतली विषयक बालगीतकवितामा हास : नेपाली बालसाहित्यमा खेलौना पुतली विषयक वचन एवम् अङ्ग विकार वर्णनका बालगीतकविता रचिएका छन् । यहाँ त्यस्ता रचना दिई त्यसमा अन्तर्निहित हासभावको सौन्दर्य केलाइएको छ :

(१९) एउटा गाउँमा उमा–रमा दुई साथी थिए
उनीहरू खेलिबस्थे– पुतलीको बिहे
बेहुलीको रूपरङ्ग उमा सजाउँथिन्
उसको रूप हेरी फेरि आफैं लजाउँथिन्
रमाचाहिँ सिँगार्दथिन् बेहुलाको रूप
अनि आफै खुशी हुँदै हाँसिरहन्थिन् खूब ।
(प्रमोद प्रधान, *नेपाली बालसाहित्यको इतिहास*)

उदाहरण (१९) मा पुतली विषक वस्तुप्रस्तुतिमा हास भावको सौन्दर्य देखिएको छ । आख्यानात्मक प्रकृतिको यस सङ्कथनमा खेलौना पुतलीलाई बेहुला र बेहुलीको रूपरङ्गमा सजाउँदै, हाँस्दै र लज्जाबोध गर्दै पुतलीको बिहे खेलमा संलग्न पात्रमा हास भावको सौन्दर्य प्रकट भएको छ । यसरी खेलौनाका पुतलीलाई बेहुला र बेहुलीको रूप दिइएको अभिव्यक्तिमा हास भावबाट उत्पन्न सौन्दर्य देखिएको छ ।

निष्कर्ष

पुतली विषयक नेपाली बालगीतकवितामा स्थायीभावको विश्लेषण गर्दा तिनमा नवीन, मौलिक र आकर्षक वस्तुसौन्दर्य रहेको पाइन्छ । साहित्यशास्त्रमा प्रचलित शृङ्गारादि नवरसका रति, हास, शोकजस्ता स्थायीभावमध्ये पुतली विषयक नेपाली बालगीकवितामा नायिका इतर रति, विस्मय र हास भावका रचनाहरू रहेका छन् । यहाँ पाका मान्छेले पुतलीलाई र ससाना नानीले पुतलीलाई गर्ने माया, ममता, सद्भाव, स्नेहसँग सम्बद्ध रतिभाव जागृत भएको देखिन्छ । त्यस्तै पुतली विषयक अलौकिक वस्तुघटना वा तिनका विस्मयकारी घटनाप्रस्तुतिमा विस्मय भाव तथा पुतलीका अनौठा दृश्यबिम्ब र गतिक्रियाका विषयमा हासभाव उत्कर्षमा पुगेको छ । यसरी पुतली विषयक नेपाली बालगीतकवितामा स्थायीभावमध्ये रति, विस्मय र हासभावको सौन्दर्य आकर्षक रहेको छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

अवस्थी, महादेव (२०६५), *बालसाहित्यका विधा र तिनको लेखन–प्रक्रिया,* काठमाडौँ : एकता बुक्स ।

कसजू, विनय कुमार, सम्पा.(२०७४), *प्रज्ञा बाल साहित्य विवेचना,* काठमाडौँ : नेपाल प्रज्ञा–प्रतिष्ठान ।

ढकाल, वेणीमाधव (२०५९), *लिच्छवीकालीन ...,* काठमाडौँ : श्रीमती प्रभालक्ष्मी राणा ।

न्यौपाने, कुसुमाकर (२०७२) ले ‘नेपाली बालगीतको परिचय र यसका प्रवृत्ति’, *बालसाहित्य समाज,* २०, पृ. ५७–७० ।

पराजुली, रञ्जुश्री (२०६८), *नेपाली बासाहित्यको नालीबेली,* काठमाडौँ : विवेक सिर्जनशील प्रकाशन प्रा. लि. ।

पोखरेल, केशवराज (२०७८), *पूर्वीय र पाश्चात्य समालोचना,* कीर्तिपुर : सनलाइट पब्लिकेशन ।

प्रधान, प्रमोद (२०६९), *नेपाली बालसाहित्यको इतिहास,* काठमाडौँ : विवेक सिर्जनशील प्रकाशन प्रा.लि.।

मम्मट (२०४२), *काव्यप्रकाश, (व्याख्या. आचार्य, विश्वेश्वर), छैटौं संस्क.,* वाराणसी : ज्ञानमण्डल लिमिटेड ।

वर्मा, धीरेन्द्र (सन् १९८५), *हिन्दी साहित्य कोश (भाग २), तेस्रो संस्क.,* वाराणसी : ज्ञानमण्डल लिमिटेड ।

विश्वनाथ (सन् १९७७), *साहित्यदर्पण (व्याख्या. शालिग्राम शास्त्री), नवौं संस्क.,* दिल्ली : मोतीलाल वनारसी दास ।

शर्मा, ऋषिराम (२०७३), ‘नेपाली बालसाहित्यमा वक्रताको उपयोग’, *बासाहित्यसमाज,* २१, पृ.४३–५२ ।

शर्मा, ऋषिराम (सन् २०१६), ‘नेपाली बालगीत तथा बालकवितामा रसभाव’, *सोलुखुम्बु मल्टीपल क्याम्पस रिसर्च जर्नल,* भोल. ३, नं.१, अक्टु., पृ. ४४–५२ ।

सेवक, निकारदेव (सन् १९६६), *बालगीत साहित्य,* इलाहावाद : किताव महल प्रा. लि. ।